

ISBN: 978-93-90655-56-2

INCREASING THE EFFICIENCY OF INCLUSIVE EDUCATION ON THE BASE OF EDUCATIONAL CLUSTER

IBADULLAYEVA SHAROFAT NURULLAYEVNA

Published by
Novateur Publication
466, Sadashiv Peth, M.S.India-411030

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

**CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI PEDAGOGIKA
FAKULTETI MAXSUS PEDAGOGIKA**

KAFEDRASI O‘QITUVCHISI

IBADULLAYEVA SHAROFAT NURULLAYEVNA

MONOGRAFIYASI

**MAVZU: “TA’LIM KLASTERI ASOSIDA INKLYUZIV TA’LIM
SAMARADORLIGINI OSHIRISH”**

Chirchiq-2022 yil

UDK

KBK

Ibadullayeva.Sh.N. Ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirish. Chirchiq, 2022. - 50

Ma'sul muharrir:

Qodirova F.U. - Pedagogika fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

R.F.Teshaboyeva Qo'qon davlat pedagogika instituti maxsus pedagogika kafedra mudiri v.b,p.f.f.d dotsent

S.G.Abdullayeva. Chirchiq davlat pedagogika universiteti p.f.f.d (PhD), v.b. dotsent

Ushbu monografiyada umumta'lim maktablaridagi inklyuziv boshlangich sinflarida tahsil oluvchi imkoniyati cheklangan o'quvchilarning boshqa sog'lom bolalar qatorida teng huquqlilik asosida bilim olishidagi samarali omillarni aniqlash va ulardan foydalanishni ta'minlash, ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'limni joriy etishdagi aniq maqsad va mohiyatni imkoniyati cheklangan bolalari bor oilalarga to'g'ri etqazishda mahalla faollarining ishtirokini ta'minlash, ta'lim muassasalaridagi ma'sul mutahassislarning o'quvchilar va ularning ota-onalari bilan hamkorligini to'g'ri tashkil qilish bosqichlari tahlil qilinib amaliyotga joriy etilgan.

Mazkur monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti kengashining 2022 yil 29-avgustdagi № 1-sonli majlisida muhokama qilingan.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
I BOB Innovatsion ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim jarayonini tashkil etishning ilmiy-nazariy asoslari	
1.1 Ta'lim klasteri manfaatli hamkorlikning innovatsion mexanizmi sifatida.....	7
1.2 Inklyuziv ta'lim- imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali omili sifatida.....	17
II BOB Ta'lim klasteri sharoitida inklyuziv ta'limni tashkil etishning samarali mexanizmlari	
2.1 Inklyuziv ta'limga imkoniyati cheklangan bolalarni jalb etishda oila mahalla ishtirokini kuchaytirish yo'llari.....	29
2.2 Ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishning innovatsion yondashuvlari.....	38
Umumiy xulosa.....	45
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.....	48

Kirish

Yangi O'zbekistonni qurishda ta'lim tarbiya ishlarini oqilona yo'lga qo'yish, yoshlarni zamonaviy ilm fan madaniyat texnika va texnologiya yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1- avgustdagi P F 5006-sonli "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab –quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoyishi nogironlarni davlat tomonidan qo'llab – quvvatlash, ularni to'laqonli ta'lim olishi, jamiyat tomonidan qo'llab – quvvatlanishi, ularni sog'lomlar qatorida jamiyatga uyg'unlashib, ijtimoiy hayotda moslashib ketishiga oid chora-tadbirlarni takomillashtirishni ko'zda tutadi¹.

O'zbekiston Respublikasi 2017-yil 7-fevraldagi PF 4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishni beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"ning to'rtinchi ustuvor yo'nalishida "aholini ijtimoiy himoya qilish, nogiron, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi"ni kuchaytirishga alohida e'tibor berildi².

Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak. Barkamol avlod deganda, avvalo, sog'lom nasl tushuniladi. Shu bois o'tgan yillar mobaynida yoshlarimizda nafaqat yuksak intellektual salohiyat, mustaqil fikr, keng dunyoqarashni shakllantirishga, balki ularni jismonan chiniqtirishga, ommaviy sportni rivojlantirishga, mamlakatimizning barcha hududlarida, xususan chekka qishloqlarda ham zamonaviy sport majmualari bunyod etishga alohida e'tibor

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 avgustdagi "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab–quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoyishi–T., 2017.

²O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni

qaratilmoqda. Kelajagi buyuk davlatda yashayotgan xalqni har tomonlama komil insonlar bo'lishi talab etiladi. Shaxsning komilligi deyilganda aqliy, axloqiy, ruhiy, jismoniy va estetik jihatdan kamolotga erishgan kishilar tushuniladi. Bunday sifatlarga erishish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, ko'pgina omillarga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF 4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni bilan Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" deb nomlangan to'rtinchi yo'nalishida³ maktabgacha ta'lim muassasalarini qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilashhamda ularni rivojlantirish chora tadbirlari turadi. 2017-yilda amalga oshiriladigan tadbirlar tufayli O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat test markazi zimmasiga aholining ijtimoiy nochor qatlamlarining sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida inklyuziv ta'lim tizimi samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks chora tadbirlar ishlab chiqarish topshirildi.

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy- uslubiy risolada.

Vazirlar Mahkamasining shu boradagi qarori loyihasida quyidagi amaliy natijalar nazarda tutilgan:

- Nogiron bolalarni zarur maxsus adabiyotlar va o'quv qo'llanmalar bilan ta'minlashni qamrab oluvchi inklyuziv tizimni yanada rivojlantirish;
- Inklyuziv ta'lim tizimi o'qituvchilariga imtiyozlar berish;
- Jismoniy imkoniyati cheklangan talabalarning oliy o'quv yurtlarida ta'lim olish imkoniyatlarini yanada kengaytirish;

³O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni

- Nogiron bolalarni uyda o'qitadigan pedagoglarning ishini rag'batlantirish.⁴

Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini yangi bosqichga ko'tarish, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini ilg'or xalqaro standartlar asosida takomillashtirish va oliy pedagogik ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-son "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, shu jumladan, maktabgacha ta'lim qamrovining oshishi, 11 yillik umumiy o'rta ta'lim tizimining joriy qilinishi hamda oliy ma'lumotli kadrlar tayyorlash ko'lamining kengayishi munosabati bilan yuqori malakali mutaxassislariga nisbatan yuzaga kelayotgan ehtiyojni o'z vaqtida ta'minlash maqsadida so'nggi yillarda pedagog kadrlar tayyorlashga ixtisoslashgan 1 ta xorijiy va 4 ta mahalliy oliy ta'lim muassasasi faoliyati yo'lga qo'yildi, mazkur ta'lim sohasi bo'yicha xorijiy davlatlar bilan qo'shma ta'lim dasturlari tashkil etildi.

Shu bilan birga, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari uchun yuqori malakali kadrlar yetkazib berish borasida o'tkazilgan tahlil natijalari avvalo ta'lim sohasi uchun kadrlar tayyorlash sifatiga e'tiborni kuchaytirish, sohada ilg'or xorijiy tajribani keng joriy etish, pedagogik ta'lim infratuzilmasini yaxshilash zarurligini ko'rsatmoqda.

Pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish, zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarin joriy etish hozirgi kun talabi hisoblanadi.⁵

⁴O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy- uslubiy risola.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son qarori

I BOB INNOVATION TA'LIM KLASTERI ASOSIDA INKLYUZIV TA'LIM JARAYONINI TASHKIL ETISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

1.1 Ta'lim klasteri manfaatli hamkorlikning innovatsion mexanizmi sifatida

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar asosida jamiyatda o'qituvchilik kasbining mavqeini yanada mustahkamlash, sohaga ilg'or xorijiy tajribalar va innovatsiyalarni jalb qilish, ta'lim-fan-ishlab chiqarish izchilligini ta'minlash, ta'limning asosiy va yordamchi tuzilmalarini zamonga mos holda takomillashtirish, ta'lim jarayonida o'zini namoyon qila olgan o'quvchilar bilan ish tizimini rivojlantirish kabi yo'nalishlarni qamrab olgan.

Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri ushbu islohotlarni amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu ilmiy-pedagogik muammo o'zining innovatsion xarakteri, xorijiy tajribalardan muvaffaqiyatli o'tgani va ta'lim turlari shu jumladan, ta'lim tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlikni ta'minlay olishi bilan ham mamlakatimiz ta'lim tizimiga mosligi bilan ahamiyatlidir.

Bugungi kunga kelib, jahonda yangiliklarga va asl texnologik yechimlarga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. Shuni inobatga olgan holda, integratsiyalashuv jarayonining yangi, zamonaviy usullaridan biri sifatida ommalashib borayotgan klaster yondashuvining ilmiy-pedagogik jihatlarini tahlil qilish, uning samarador usul ekanligini ilmiy-nazariy asoslab berish, amaliyotga joriy etish yo'llari bo'yicha takliflar ishlab chiqish bugungi kun pedagogikamizning bosh masalalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu borada xorijiy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tizimli ishlar ushbu tushuncha muayyan subyektlarning o'zaro hamkorlik aloqalarini tizimli shakllantirish va ma'lum maqsadlarga erishish yo'lida birgalikda faoliyat yuritadigan yagona tashkiliy tuzilmaga birlashishini anglash jarayonini takomillashtirishni ko'rsatmoqda.

Klaster doirasida bir qancha subyektlarni o‘zaro hamkorligini ta’minlash murakkab, ko‘p tarmoqli ilmiy-amaliy jarayon. O‘zaro bog‘liq bir qancha faoliyat turlarini umumiy maqsad atrofida yig‘ish aniq hisob-kitoblarni va ilmiy yechimlarni, yakuni kafolatlangan loyihalarni talab qiladi va shu bilan klaster subyektlarining ishonchini qozonadi. Klaster byurokratik va ma’muriy yo‘llar bilan amalga oshirib bo‘lmaydi.⁶

Klaster muayyan obyektlarning bir maqsad yo‘lida birlashish jarayoni hisoblanadi.

Tadqiqotchilar klaster haqida fikr bildirib, unda “...butun qismlar yig‘indisiga teng emas, u qismlar yig‘indisidan ko‘p ham, kam ham emas, bu sifat jihatdan farq qiladi. Shuningdek, qismlarni uyg‘unlashtirishning yangi prinsipi ham mavjud bo‘lib, bu unga kiritilgan qismlarning umumiy rivojlanish sur‘atini aniqlashdan iborat. Tashkilotning evolyutsiyasida ijtimoiy, geosiyosiy yaxlitlashuvni yaratish uchun to‘g‘ri yondashuvlarni ishlab chiqish katta ahamiyatga ega”⁷, deydi.

Pedagogik ta’lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy va amaliy yechimini topishni o‘zining asosiy strategik tadqiqot yo‘nalishlarini ishlab chiqish zarur. Bu vazifalar pedagogik ta’lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslarini yaratish va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini ishlab chiqishni talab qiladi. Shuningdek, pedagogik ta’limning jamiyat barqaror rivojlanishidagi yuqori ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda zamonaviy talablar, tizimdagi mavjud bo‘lgan muammolar va ularga yechim topishda fan va ta’lim bo‘g‘inlari o‘rtasidagi tarqoqlik bugungi kunda uzluksiz pedagogik ta’limni klaster rivojlanish modeliga o‘tkazish zaruratini talab etmoqda.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) mamlakatlari miqyosida ta’lim klasterlarini tadbiq etishning ilmiy-nazariy asoslari, shu bilan birga, kasbiy

⁶ U.N.Xo‘jamqulov Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. Chirchiq 2020. 19-bet.

⁷ Кривых, СВ., Макареня, А.А. Педагогическая антропоэкология. Педагогика жизнедеятельности. - СПб.: ГНУ ИОВ РАО, 2003. - 360 с.

ta'lim klasterini takomillashtirish A.Leontyev, B.Pugacheva, G.Muxametziyanova, faoliyat olib borish va pedagogik loyihalash nazariyasi V.Davidov, B.Lednev, G.Ibragimov, V.Slastenin ta'limda uzluksizlik konsepsiyasi B.Gershunskiy, V.Goremiko, A.Novikov, kasbga yo'naltirishda ta'lim tizimining shaeriklik hamda menejment bilan bog'liq muammolari P.Anisimov, V.Panasyuk, Ye.Korchaginlar ishlarida o'z aksini topgan.

Xorijiy tadqiqotchilar orasidan M.Porter, A.Marshall, O.Solvell C.Ketels, G.Lindqvist, kabi olimlarning izlanishlarida ta'lim tizimida ta'lim klasteri bir nechta qismlarning o'zaro sherikchilik hamda yagona maqsad asosida birlashish bilan bog'liq jarayon sifatida ta'kidlangan.

Bugungi kunda Respublikamizda ham pedagogik ta'lim innovatsion klasterini ilmiy-nazariy asoslarini o'rganib chiqqan va amaliyotga tadbiq qila olgan tadqiqotchilarimiz talaygina.

Pedagogik ta'lim klasteri bo'yicha Toshkent viloyati tajribasi sifatida e'tirof etilayotgan keng qamrovli ilmiy-amaliy loyiha ning pirovard maqsadi hududda maktabgacha, xalq ta'limi, oliy ta'lim va xalq ta'limi tizimining salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan. Pedagogik ta'lim klasteri bo'yicha Toshkent viloyati tajribasi sifatida ommalashayotgan innovatsion loyiha hududdagi ta'lim subyektlarining salohiyatidan unumli foydalanish, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, o'zaro nazorat tamoyiliga asosan ish yuritishni nazarda tutadi.

Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri uzluksiz ta'lim tizimidagi ta'lim turlari, ilmiy tadqiqot institutlari va markazlari, amaliyot joylari, ilmiy va ilmiy-metodik tuzilmalarning bir butunligi bo'lib, ularning birgalikdagi vazifalar taqsimlangan faoliyati pedagogik ta'lim tizimini sifat jihatidan yangi jihatini ochib beradi. Jumladan, klasterning asosiy maqsadi o'z tarkibiga kiruvchi ta'limiy-ilmiy-innovatsion salohiyatni nafaqat yuqori kasbiy layoqatlilik darajasi bilan, balki raqobatbardoshligi, yangiliklarni qabul qila olish qobiliyati, yangi ta'lim dastur va texnologiyalarini loyihalash jarayonida

amalga oshira olish qobiliyatiga ega zamonaviy ta'lim mutaxassislarini tayyorlash uchun birlashtirishdir.

Shuni ta'kidlash joizki, jamiyatimizning bugungi taraqqiyot bosqichida pedagogik ta'lim innovatsion klasteri ta'limda ichki va tarmoqlararo aloqadorlikni ta'minlaydigan, ilmiy tadqiqotlar, ilmiy-metodik tashkilotlarda to'plangan tajriba va erishilgan ilmiy yutuqlarni ta'lim hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarida namoyon bo'lishini samarali amalga oshiradigan yaqin kelajakdagi eng muhim tizim sifatida ko'rilmogda. Bunda ta'lim tashkilotlari va jamiyat boshqa manfaatdor tomonlarining o'zaro uzviy va uzluksiz hamkorligini ta'minlash, ta'lim jarayonining mahsuli – har tomonlama yetuk pedagog kadrlarni tayyorlash va jamiyatga foyda keltirishi uchun ilmiy, ijodiy, ma'naviy, iqtisodiy imkoniyatlar yaratish maqsadga muvofiqdir. Chunki kadrlar bilim saviyasi va raqobatbardoshligini iqtisodiy tashkil etish, sanoat, qishloq xo'jaligi va jamiyatning boshqa sohalari taraqqiyoti va raqobatbardoshligining asosi hisoblanadi.

Pedagogik ta'lim klasteri sharoitini Respublikamizda joriy qilish yuzasidan ilk bor G.I.Muhamedov tomonidan g'oyalar ilgari surildi. G.I.Muhamedov ta'kidlashlaricha klaster tizimi har biri alohida faoliyat yuritayotgan subyektlarni umumiy maqsad atrofida birlashtiradi va ushbu hamkorlik asosida har bir subyekt umumiy maqsaddan kelib chiqqan holda xususiy manfaatdorlik asosida ish jarayonini tashkil etadi. Klaster tizimi subyektlari bir-birini qo'llab-quvvatlaydi va o'zaro bir-birlarini nazorat qiladi, har biri alohida klasterning ma'naviy va intellektual maydonini yaratadi, ijtimoiy ta'siri hamda mohiyatini kengaytiradi.

U.N.Xo'jamqulov tomonidan, pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslari hamda ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash yuzasidan tadqiqot ishlari olib borilgan va bu asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarini klaster tizimidagi yondashuvi asosida shakllantirish bo'yicha pedagogik oliy ta'lim muassasalarining ilmiy va amaliy yo'nalishlarda faoliyat samaradorligini oshirishga erishilgan. Shu

bilan birga yurtimizda pedagogik ta'limga qo'yilgan talablarga ustuvorlik berish asosida ishlab chiqilgan pedagogik ta'lim innovatsion klasteri milliy modeli (subyektlar aloqasi, yo'nalishlar tavsifi, amalga oshirish jihatlari, natijalarning samaradorligi) g'oyasi va ta'lim tashkilotlarining klaster hamkorlik tamoyillari bo'yicha ilmiy xulosalardan ta'lim tashkilotlarida loyihalash metodi ("Dyui usuli") asosida klaster aloqadorlik dasturlarini ishlab chiqishga muvaffaq bo'lgan. Natijada, viloyat maktabgacha ta'lim muassasalari, xalq ta'limi va oliy ta'lim tashkilotlari aloqasini klaster vositasida rivojlantirish usullari takomillashtirishga erishgan. Pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganmay turib, o'z tadqiqot ishimiz mazmun mohiyatini ochib bera olmaymiz. Shu sababli bu ishni o'rganish biz uchun muhim hisoblanadi.⁸

G.N.Sharipova tadqiqotlariga ko'ra, talabalarning o'zini o'zi aqliy, ma'naviy-axloqiy va faoliyatli amaliy rivojlantirish kompetensiyani tashkil etuvchi komponentlari (motivatsion-qadriyatli, shaxsga yo'nalganlik, kognitiv va reflektiv) innovatsion ta'lim klasteri subyektlari faoliyatining uzluksizligini ta'minlash orqali ehtiyojlarning iyerarxik modeli (Maslou piramidasi) ga tayangan holda takomillashtiriladi. Innovatsion ta'lim klasteri sharoitida talabalarda o'zini o'zi rivojlantirish malakalarini takomillashtirishning integrallashgan o'quv-metodik taminlanganligi (adaptiv, kognitiv, integrativ-faoliyatli) bosqichlari mohiyati (didaktik, mantiqiy, pedagogik kompetentlik tamoyillariga ko'ra) shakllantiriladi.

G.N.Sharipova tomonidan, kadrlar tayyorlash sifati yaxshilash uchun talab etilayotgan kompetentli yondashuv talablari asosida auditoriyadan tashqari holatlarda ham emotsional-obrazli, intellektual-ijodiy va korreksion-rivojlantiruvchi xarakterdagi mashg'ulotlarni tashkil etish orqali takomillashtiriladi. Innovatsion ta'lim klasteri sharoitida talabalarning o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasini shakllanganlik bosqichlarini (o'zini o'zi

⁸ U.N.Xo'jamqulov Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. Chirchiq 2020. 19-bet.

anglash, hissiy barqarorlik, yetuklik, produktiv, reproduktiv, qismanizlanishli, ijodkorlik) diagnostika qilishning tahlil, loyihalash, anketa va bashoratlash komponentlari funksiyalarini integrativ barqarorlashtirish orqali obyektiv baholash imkoniyatlari ochib berilgan. Shu bilan birga, pedagogik ta'lim klasteri sharoiti va muhiti, kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kreativ fikrlash va ularda o'zini o'zi rivojlantirish malakasini shakllantirishga qaratilgan ijodiy mashqlar va amaliy topshiriqlar tizimini shakllantirishga muvaffaq bo'lgan, innovatsion ta'lim klasteri sharoitida bo'lajak o'qituvchilarda o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish modeli va uni amaliyotga tatbiq etishning ilmiy o'quv-metodik ta'minoti ishlab chiqilgan.

Izlanishlar natijasida, innovatsion ta'lim klasteri muhitida bo'lajak o'qituvchilarning o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasining shakllanganligi bosqichlarini diagnostika qilishning tahlil, anketa, loyihalash va oldindan ko'ra bilish komponentlari funksiyalarini integrativ barqarorlashtirish orqali obyektiv baholashga oid metodik tavsiyanomalar ishlab chiqilgan. Yuqorida sanab o'tilgan kompetentli yondashuv talablari bo'lajak defektologlarni inklyuziv ta'limga tayyorlash jarayonida ham muhim o'rin egallaydi.⁹

D.E.Qarshiyeva tadqiqotlari asosida innovatsion ta'lim klasteri vositasida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish maktab malakaviy amaliyoti misolida o'rganilgan. Izlanishlarga ko'ra, talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari bo'lajak o'qituvchilarning motivatsion va aqliy, o'quv-bilish faoliyatini malakaviy amaliyot bilan integratsiyalash kategoriyalari hamda kompetentlikka asoslangan holda ko'p bosqichli malakaviy amaliyot mexanizmlarini pedagogik ta'lim o'quv jarayoni mazmuniga izchillik, ketma-ketlilik, uzviylik va uzluksizlikni ta'minlagan holda singdirish asosida takomillashtirilgan, bu bilan birga, talabalarning malakaviy amaliyot

⁹ G.N.Sharipova Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. Chirchiq 2021. 20-bet.

vositasida kasbiy kompetentligini shakllantirishda Yevropa “maktab klasteri” (European “School cluster” structure – ESC) dan foydalanishning matnli, audio orqali, yordamchi, modeli didaktik imkoniyatlari pedagogik ta’lim innovatsion klasterining tabiiy hamkorlik, yo’naltirilganlik, umumiy maqsad sari birlashish kabi tamoyillarini maktab malakaviy amaliyot jarayonida variativ asosda qo’llash orqali ochib berilgan.

Pedagogik ta’lim innovatsion klaster yondashuvi vositasida kasbiy kompetentlikka asoslangan maktab malakaviy amaliyoti modeli va uning kasbga yo’naltiruvchi-adaptiv, integrallashgan tashkiliy komponentlari talabalar kognitiv

faoliyatining tanishuv-bilish, tushunish-qo’llash, tahlil-umumlashtirish, refleksiya-baholash algoritmik darajalarini tizimlashtirish va muvofiqlashtirish asosida ishlab

chiqilgan. Sanab o’tilgan har bir bosqichlar bo’lajak logopedlarni tayyorlash tizimiga ham daxldordir. Shu bois muallif tomonidan amaliyotga tavsiya etilgan takliflardan shakllantiruvchi tajriba sinov ishlarimizda foydalanish maqsadga muvofiqdir.¹⁰

A.X.Boymurodov tomonidan, umumiy o’rta ta’lim tizimida informatika va axborot texnologiyalar fanini o’qitishning innovatsion klaster modeli ishlab chiqilgan. Bu modelga ko’ra, umumiy o’rta ta’lim tashkilotlarida “Informatika va axborot texnologiyalari” fani mohiyatini klasterli yondashuv asosida takomillashtirish orqali zamonaviy ta’lim texnologiyalarini aloqadorlik, uzviylik, ketma-ketlilik, izchillik, vorisiylik, zamonaviylik, yo’naltirilganlik, manfaatdorlik tamoyillari asosida tatbiq etish imkoniyatlari aniqlangan, umumiy o’rta ta’lim tizimida “Informatika va axborot texnologiyalari” fani yuzasidan innovatsion klasterlarni tashkil qilish shakllari sifatga ta’sir ko’rsatuvchi omillarga ustunlik berish asosida ishlab chiqilgan, umumta’lim tashkilotlarda “Informatika va axborot texnologiyalari” fanini o’qitishning

¹⁰ D.E.Qarshiyeva Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. Chirchiq 2021. 20-bet.

o'quv-metodik ta'minlanganligi ya'ni (elektron darsliklar, video va audio vositalar, testlar, fanga oid qo'shimcha adabiyotlar) Kontentlarni Boshqarish Tizimining (CMS-content management system) virtual o'quv muhitini tashkil etish imkoniyatlaridan keng foydalanish (klaster loyihalari, forumlar, elektron kutubxona, elektron jurnallar) asosida shakllantirilgan. Ushbu tadqiqotlar natijasida, umumta'lim tashkilotlarida "Informatika va axborot texnologiyalari" fani yuzasidan ta'lim sifatini oshirishda klaster yondashuvini amaliyotga tadbiq etish orqali erishish, umumiy o'rta ta'limda fanni o'quv jarayonini tashkil etishda zarur pedagogik shart-sharoitlar bilan ta'minlash maqsadida ilmiy metodik ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqilgan, hududiy ta'lim klasterini shakllantirish maqsadida SMC (content management system) tizimida "Informatika va axborot texnologiyalari" fani yuzasidan va oliy ta'lim tashkilotlari professor-o'qituvchilari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, fanga doir tajriba almashish, o'quvchilar bilim darajasini aniqlashda, onlayn testlar, audio, video, didaktik materiallar bilan ta'minlash, metodik yordamni tashkil etish maqsadida pedagogik dasturiy vosita (on-line platforma www.tvcluster.uz) ishlab chiqilgan va bundan amaliyotda foydalanib kelinmoqda. Bugungi kunga kelib axborot texnologiyalar jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda va innovatsion g'oyalarni shakllantirish uchun har bir bo'lajak pedagog ushbu jarayonda ishtirokchi bo'lishi muhimdir. Inklyuziv ta'lim tizimiga logopedlarni tayyorlash jarayonida ham axborot texnologiyalarni bilish muhim, chunki inklyuziv sinflarda o'qituvchi variativ yondashgan holda dars jarayonini olib borishi talab etiladi. Buni inobatga olgan holda ushbu tadqiqot ishini o'z izlanishlarimizga daxldor deb hisoblaymiz. Masofaviy ta'lim elementlaridan hamda mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning o'quv-tarbiyaviy trayektoriyasini natijaga yo'nalgan holga tashkil etish shakllaridan bo'lajak logopedlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon axborot kommunikatsiya texnologiyalarisiz amalga oshmaydi ¹¹

¹¹ A.X.Boymurodov Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi.

S.A.Toshtemirova klaster yondashuvi asosida umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifatini oshirish yuzasidan o'z tadqiqot ishlarini olib borgan. Izlanishlar asosida maktab va oliy ta'lim o'rtasidagi klasterli yondashuv asosida ta'lim sifatini oshirish borasida o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Ta'lim klasterida ijtimoiy buyurtmani belgilash shartligi borligini, shu bilan birga, ijtimoiy buyurtma modelini ishlab chiqqan.¹²

Respublika hududida oliy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayoniga dunyoning mashxur tendensiyalarini namoyon etish, uzluksiz ta'lim tizimida o'zaro manfaatdor tomonlarning hamkorligini kuchaytirish, maqsadlarni umumlashtirish, ta'lim jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etishning me'yoriy asoslari yaratildi.

Buning natijasida, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institutining markaziy ilmiy tadqiqot faoliyati Pedagogik ta'lim innovatsion klasterini amaliyotga maqsadli, mazmunli tadbiq etishga yo'naltirildi. Natijada innovatsion klaster muhitida oliy ta'lim tizimida modullarni o'qitish sifatini yaxshilashga mo'ljallangan o'quv-amaliy mashg'ulotlarni tegishli tashkilotlarda tashkil etish orqali amalga oshirish, bo'lajak defektologlarni kasbiy faoliyatga iloji boricha erta va samarali tayyorlash, maxsus ta'lim tashkilotlarida bolalar bilan ishlashning moddiy texnik, didaktik ta'minotini yaratishga keng imkoniyatlar yaratiladi.

Ma'lumki, inklyuziv ta'limda maxsus ta'lim ehtiyojidagi bolalar barcha bolalar bilan birga ma'lum maqsadda turli qobiliyatlarga muvofiq guruhlashtiriladi. Maxsus ta'lim aqliy, jismoniy tashqi ko'rinishga muvofiq amalga oshirilsa, inklyuziv ta'lim bolaning qobiliyati va imkoniyatlariga ko'ra belgilanadi. Maxsus ta'lim o'qitishning maxsus va alternativ dasturlari orqali o'qitilsa, inklyuziv ta'lim bolaga yo'naltirilgan va moslashtirilgan, yo'riqnomali, barchaga mo'ljallangan o'quv dasturi asosida o'qitiladi.

Chirchiq 2021. 18-bet.

¹² S.A.Toshtemirova Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. Chirchiq 2021. 18-bet.

Inklyuziv ta'limning o'ziga xos muhim jihati shundaki, bolalar va o'qituvchi bir birlaridan o'rganishadi hamda muammolarni birgalikda hal etishadi. Bu ta'lim bir tomonlama bo'lmasligi kerak. Imkoniyati cheklangan bolada o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish, ko'nikma va qobiliyatini rivojlantirish, yoshligidan o'rganishni rag'batlantirishda oila ishtiroki muhim. Inklyuziv ta'lim jarayonida ota-onalar bilan ishlash ham muhim. Ta'kidlash joizki, alohida ehtiyojli ota-onalarga ularning farzandlari jamiyatning bir bo'lagi bo'lish huquqiga ega ekanini tushuntirish, bu ishonchni ularning ongiga yetkazish kerak.

Yana bir sifat – hamkorlikni yo'lga qo'yish. Chunki o'qituvchilar uchun hamkorlik va o'zaro fikr almashish muhimdir. O'qituvchi o'z faoliyatini tizimli baholab borishi, muntazam malakasini oshirishi, alohida ta'lim ehtiyojlari bor bolalarning intizomli va muassasalar aro guruhlar bilan samarali ishlashi uchun liderlik hamda boshqaruv malakalarini qo'llash, muammolarni birgalikda hal qilish, keng qamrovli maktab hamkorligini yo'lga qo'yish kabi xislatlarga ega bo'lish kerak. Mamlakatimiz ta'lim tizimida bu masalaga alohida e'tibor qaratadi.

Rivojlangan mamlakatlar AQSH, Yaponiya, Xitoy, Fransiya, Germaniya, Singapur, Rossiyada bo'lajak defektologlarni, ota-onalarni, tor mutaxassislarni korreksion va inklyuziv ta'lim amaliyotiga tayyorlashda interfaol metodlar, adaptiv o'quv vositalaridan samarali va o'rinli foydalana olish, maktabgacha va maktab ta'limi mazmuniga kommunikativ - motivatsion, refleksiv-rivojlantiruvchi talablarni joriy etishning didaktik ta'minotini yaratish, mentor-o'qituvchi, mentor-talaba, hamkor-oila faoliyatiga talabalarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, shuningdek, imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlash texnologiyalarini tizimlashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 14 apreldagi 213-son "Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida belgilangan ta'lim sifatini oshirish bilan bog'liq vazifalarning ijrosini ta'minlash maqsadida Chirchiq davlat pedagogika institutining markaziy ilmiy tadqiqot

faoliyati pedagogik ta'lim innovatsion klasterini amaliyot tadbiq etishning maqsadli, manzilli joriy etilishiga yo'naltirildi. Natijada innovatsion klaster muhitida oliy ta'limda modullarni o'qitish sifatini, kasbiy malakalarni shakllantirishga mo'ljallangan o'quv-amaliy mashg'ulotlarni tegishli tashkilotlarda tashkil etish orqali oshirish, bo'lajak defektologlarni inklyuziv ta'limga erta va samarali tayyorlash, maxsus ta'lim muassasalarida bolalar bilan ish jarayonining moddiy texnik, didaktik ta'minotini yaratishga keng imkoniyatlar amalga oshirildi.

1.2 Inklyuziv ta'lim- imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali omili sifatida

Respublikamiz oliy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayoniga jahonning ilg'or tajribalarini joriy etish, uzluksiz ta'lim tizimida o'zaro manfaatdor hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha, maqsadlarni integratsiyalashtirish, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etishning me'yoriy asoslari yaratildi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da "Fan, ta'lim, ishlab chiqarish integratsiyasi asosida turli ta'lim xizmatlari sifatini takomillashtirish, ta'lim mazmunini individuallashtirish, variativlashtirish" ustuvor vazifalar sifatida belgilab olindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilning 1 dekabrda PF-5270-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹³gi farmonida Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq, imkoniyati cheklangan shaxslarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan ishlarning samarali yechimlari nazarda tutilgan.

¹³O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilning 1 dekabrda PF-5270-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹³gi farmoni

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-sonli “Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi¹⁴ farmoniga ko‘ra ta’lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, o‘qitish metodikalarini takomillashtirish, alohida yordamga muhtoj bolalarga ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilash hamda mazkur toifa har bir bolaning inklyuziv ta’lim olishiga bo‘lgan huquqlarini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilash kabi vazifalar belgilab olindi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasining rivojlanishi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari yuqori darajada ekanligi, ta’limning gumanistik mazmun mohiyati, har bir insonning bilim olishga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqlarining ta’minlab berilganligi, ta’lim olishdagi teng huquqlilikning kafolatlanishiga tayanadi [O‘zb. Resp. Ta’lim]. Ta’lim sohasini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi: ta’lim sohasidagi fuqarolarning huquq, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining kafolatlanganligi; ta’lim olishdagi tenglik, shu bilan birga, rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarga, ularning sog‘lig‘i hamda bilim qobiliyatlariga asosan, asosiy ta’limning barcha jabhalarida va qo‘shimcha ta’lim olishda shart-sharoitlar yaratilganligi; ruhiy va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarga maxsus ta’lim olish uchun shart-sharoitlar yaratish va ularga pedagogik-psixologik hamda korreksion ko‘mak berish; shaxsning ta’lim olishga bo‘lgan ehtiyojlarini, shuningdek shaxsni kamol topishida, yetuk kadrlarni tayyorlashda jamiyat bilan birga davlatning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish [O‘zb. Resp. ta’lim].

Ta’lim, tibbiy va ijtimoiy xizmat bilan birgalikda olib boriladi. Oila va mahallada ota-onalar uchun profilaktika hamda reabilitasiya ishlari bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotlari tashkil etiladi. Ota-onalar nogiron bolalarini tarbiyalash va ularning aqliy rivojlanishlarini rag‘batlantirish bo‘yicha pedagogik usullar,

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-sonli “Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi farmoni

shuningdeq ularning mustaqil bo'lishlari uchun tengdosh sog'lom bolalar bilan muloqot qilishlari bo'yicha o'qitiladilar.

Imkoniyatlari cheklangan bolalarning, hoh u maxsus maktab, maktabgacha muassasalar bo'lsin, hoh umumta'lim muassasalari qoshidagi sinf yoki guruhlar bo'lsin, hoh uyda ta'lim olish bo'lsin - o'qitishning barcha shakllari-ta'lim sohasiga jalb qilinishi ma'lum jihatdan integratsiya jarayoni hisoblanadi, chunki o'qish davrida va undan keyin ham bu bolalar boshqa bolalar, shu jumladan umumta'lim muassasalarda ta'lim olayotgan bolalar bilan o'zaro muloqotda bo'ladilar, ularning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga uyg'unlashuvi ta'minlanadi. Biroq, ta'lim olish uchun mos shart-sharoitlarni tanlash har bir bolaning va ota- onasining huquqi hisoblanadi. Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya mutaxassislari zimmasiga bolaning ruhiy-jismoniy holatini o'rganish va tashxis qilish vazifasi yuklangan bo'lib, bolani har tomonlama tekshirish natijasida bolalarni o'qitish va ularga mos keladigan ta'lim sharoitini aniqlashga doir tavsiyalar beriladi.

Shunday qilib, o'ziga xos ehtiyojlari bo'lgan bolaning umumta'lim sohasiga samarali jalb qilinishi uchun quyidagilar zarur: bolaning rivojlanishida ijobiy natijalarga erishishga imkon beradigan korrektsion tadbirlarni erta yoshdan boshlash, umumiy ta'limga jalb qilingan har bir bola uchun tibbiy-psixologik- pedagogik kuzatuvni, ya'ni mutaxassislarning doimiy yordamini tashkil etish.

Ruhiy-jismoniy rivojlanishi va ta'lim ehtiyojlaridan kelib chiqib, imkoniyatlari cheklangan har bir bolaning sog'lom bolalar bilan birgalikda tarbiya va ta'lim olishining zarur shakllarini tanlashni ta'minlash.

Bolaning ta'lim tizimiga jalb qilinishining biror ko'rinishi u uchun oddiy va foydali bo'lishi darkor, ayni paytda bu inklyuziv ta'lim maromida rivojlanayotgan tengdoshlarining sifatli ta'lim olishiga halaqit bermasligi lozim.

Inklyuziv ta'limning barqarorligini ta'minlash maqsadida "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahririga imkoniyati cheklangan bolalarni

umumta'lim jarayoniga integratsiyalash maqsadida umumta'lim maktablari, maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv guruh va sinflarning tashkil qilinishini tartibga soluvchi moddalar kiritilgan.

O'zbekistonning integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim sohasidagi siyosati yosh fuqarolarning ta'lim olishlari uchun optimal sharoitlar yaratilishiga qaratiladi va quyidagi maqsadlar bajarilishiga yo'naltiriladi:

- bolaning o'ziga xos ta'limga ehtiyojlarini mumkin qadar erta (hayotining dastlabki oylaridan) aniqlash;
- o'ziga xos ta'lim ehtiyojlari mavjud bolalarning barchasini ta'limga jalb etish;
- imkoniyatlari cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari qatoriga integratsiyalash uchun sharoitlar yaratish;
- imkoniyatlari cheklangan shaxslarning o'ziga xos ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;
- uyg'un rivojlangan avlodni tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosatini ta'lim vositalari yordamida qo'llab-quvvatlash;

Mazkur maqsadlarga erishish, quyidagi vazifalar majmuasining amalga oshirilishini taqozo etadi:

- imkoniyatlari cheklangan bolalarning ehtiyojlaridan kelib chiqib, maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim mazmunini ilmiy-uslubiy jihatdan ishlab chiqish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limni uning barcha pog'onalarida tashkil etish, boshqarish va muvofiqlashtirish prinsiplari va mexanizmlarini ishlab chiqish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limning huquqiy asoslarini takomillashtirish, uning me'yoriy huquqiy jihatdan ta'minotini ta'lim siyosatining maqsad va vazifalariga moslashtirish;
- bolalarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda sifatli ta'lim olishda teng imkoniyatlarga ega bo'lishning davlat tomonidan kafolatining amalga

oshirilishini ta'minlaydigan tashkiliy-boshqaruv mexanizmlarini yaratish;

- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim muassasalari uchun pedagogik kadrlarni tayyorlash, malakasini oshirish ishlarini takomillashtirish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim muammolarini ilmiy-nazariy va ilmiy-uslubiy nuqtai nazardan ishlab chiqilishini ta'minlaydigan ilmiy- pedagogik kadrlarning kasbiy tayyorgarligi va malakasini oshirish;

“Inklyuziv ta'lim” ingliz tilidan, inclusive, inclusion-uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olish, ma'nolarini bildiradi.

R.Sh.Shomaxmudova tadqiqotlari asosida “Nogiron va alohida ehtiyojli ta'lim oluvchilar o'rtasidagi to'siqlarni olib tashlash, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishidagi kamchiliklar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'iy nazar, oilaning faol ishtirokchisi sifatida qaralishi, xususan bolaning ehtiyojini qondirish va ijtimoiy hayotga moslashtirishga hamda umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir”- deb ta'rif bergan [ink ta'lim].

Buyuk Britaniyaning “Bolalarni qutqaring” (“Save the children”-2002 yil) jamg'armasi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalari bir xil ma'noda ishlatiladi. Shunga qaramasdan, ushbu tushunchalar orasida farq mavjud bo'li, bu farqlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

-integratsion ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktabiga qatnashi;

-inklyuziv ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni sifatli ta'lim tarbiya olishi.

Bu ikkala tushuncha o'rtasidagi tafovut yanada tushunarliroq bayon etilgan bo'lib, quyidagicha ta'kidlanadi:

Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi.

Nogiron bolaning individual yoki tibbiy holatda maktabga yoki jamiyatga moslashishi kerak. Masalan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bola umumta'lim sharoitiga moslashishi uchun eshituv apparatidan foydalanib gapirishni o'rganishi kerak. Sog'lom boladan esa imo-ishora tilini va muloqotning boshqa shakllarini o'rganish talab qilinmaydi. O'qishda muammo bo'lsa, bola standart talablarni bajarishi kerak. Aks holda o'qituvchi qo'shimcha mashhulotlar o'tilishi lozim. Inklyuziv ta'lim bolani emas tizimni o'zgartirishni taqozo qiladi. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida integratsion va inklyuzivlik tushunchalarining o'rtasida umumiylik ham mavjudligi o'ganildi, bu umumiylik zahirida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga kiritish yotadi. Xorijiy davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimining joriy qilinishini o'rganar ekanmiz, bu ta'lim tizimini joriy etish uchun uzoq vaqtni talab etishini va juda ko'p miqdordagi moddiy mablag' zarurligi aniqlandi. Shuning uchun ham jahon miqiyosida inklyuziv ta'lim tizimining oldida quyidagicha juda ko'plab muammolar va to'siqlar mavjud:

- ota-onalar uchun o'quv qo'llanmalarining yo'qligi;
- ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha davlat normativ hujjatlarida qayd qilinmaganligi;
- nogiron bolalarga nisbatan salbiy munosabat;
- maxsus ehtiyojli bolalarning hamjamiyatda ko'rinmaslik muammosi;
- maxsus ehtiyojli bolalarning maktabda ko'rinmaslik muammosi;
- moddiy mablag' muammolari;
- ta'lim muassasalarini jismoniy moslashtirish;
- sinfda o'quvchilar sonining ko'pligi;
- kambag'allik;
- jinsiy tafovutlarga qarab kamsitish;
- maxsus ehtiyojli bolalarning boshqalarga qaramligi;
- favqulodda vaziyatlar mojarolar qochoqlar;
- kadrlar masalasidagi muammolar.

Haqli savol tug'iladi, nima uchun maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish kerak? Yuqorida keltirilgan muammolarni hal etib, inklyuziv ta'lim tizimiga o'tishga qanday zaruriyat bor? Darhaqiqat, bu ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi. Ammo bu ta'lim tizimining nafli jihati juda ko'p bo'lib ular sirasiga quyidagilar kiradi:

- inklyuziv ta'lim qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi;
- inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat davrasida bo'lishga imkon beradi;
- inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;
- kamsitishlarni oldini oladi;

Umumta'lim muassasalari sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga ta'lim tarbiya berishning o'zigina samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan do'stona munosabat muxitini yaratish lozim. Sinfda do'stona munosabat muhitining shakllanishi sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarning bir-birlariga nisbatan mehr-muhabbatli bo'lishlariga, bir birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi. Imkoniyati cheklangan bolalarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bu esa korreksion-pedagogik ishni samarali va osonroq kechishini ta'minlaydi.

Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning umumta'lim muassasalarida ta'lim olishlari uchun qo'shimcha moslamalarning yaratilishini va shu yo'l bilan nogiron bolalar uchun qulay shart-sharoitlarni talab qiladi. Imkoniyati cheklangan bolalarning inklyuziv ta'lim-tarbiyasini amalga oshirishga, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirishga qaratilgan ishlarni samarali olib borish uchun maxsus soha xodimlari hamda nogiron bolalar ota-onalariga inklyuziv ta'limning mohiyati, ahamiyati, ijtimoiy zarurligini tushuntirish ham mas'uliyatli ishlar jumlasiga kiradi. Zero maxsus yordamga muhtoj bolalarning asosiy muammolarini ular o'zlari yashab turgan muhitdan, oiladan uzoqda ta'lim-tarbiya berish bilan hal qilib bo'lmaydi. Imkoniyatlari cheklangan

jamiyat a'zolari sog'lom jamiyat a'zolari bilan teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lmas ekan ijtimoiy integratsiyaga erishish mushkul vazifa.

Maxsus ehtiyojli bolalarning ta'lim-tarbiyasida tenghuquqlilik muammosini hal etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Ammo bugungi kunda ham juda ko'plab bolalar turli xil sabablarga ko'ra ta'limdan chetda qolmoqdalar. Inklyuziv ta'limga jalb qilishning tashkiliy, ilmiy-uslubiy masalalarini ko'rib chiqish, mutaxassislarni tayyorlash, malakasini oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish lozim. Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb qilishning ikki asosiy omili mavjud.

Birinchidan, imkoniyati cheklangan bolalar ham sog'lom bolalar bilan birgalikda o'zaro faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa, maxsus ehtiyojli bolalar ijtimoiy tomondan himoyalanaдилar, sog'lom bolalar esa ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari asosida tarbiyalanaдилar, nogiron bolalarga nisbatan yanada mehribonroq va e'tiborliroq, nisbatan sezgirroq bo'ladilar, ularga g'amxo'rlik ko'rsatishni tabiiy hol deb biladilar.

Ikkinchidan, nogiron bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan yonma-yon o'qish, tarbiyalanish huquqiga ega ekanligini his qiladilar va ijtimoiy hayotga osonroq va ertaroq moslasha boshlaydilar. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim-tarbiyasida ota-onalar, pedagoglar, mutaxassislar, mahalla hamkorligida ish olib borishni talab qiladi.

Inklyuziv ta'limni amaliyotga o'ziga xos tarzda joriy qilish uchun pedagogik, tashkiliy va uslubiy ishlar zarur. Maxsus ehtiyojli bolalarning umumta'lim sharoitida o'qitilishi ularning o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarning yoshlari bir xil bo'lsa-da, lekin ular bir-birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik, shaxs xususiyatlari, idrok qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois maxsus ehtiyojga ega bo'lgan bola ta'lim olayotgan

inklyuziv sinflardagi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfdan o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishiga ta'sir qilish va qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa, nogiron bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina dars jarayonining muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyat darajasida rivojlanadi. Atoqli psixolog olim L.S.Vigotskiy aytganidek: «Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi».

Inklyuziv ta'limning joriy etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. «Umumta'lim» va «Maxsus ta'lim» o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Inklyuziv ta'limda ilmiy tadqiqotlar olib borish va ularni amaliyotga tadbiq qilish murakkab bo'lib, ko'pchilik amaliyotchi olimlarning fikricha bu jarayon bir necha yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan-inklyuziv ta'lim jarayonida bolaning ishtiroki to'la huquqiy ta'minlanishi kerak. Bunga ta'lim muassasasi ma'suliyatli hisoblanadi. Ikkinchidan-maxsus pedagogikaga oid adabiyotlar va tadqiqotlarda inklyuziv ta'lim bilan bog'liq muammolar muhokamasini yoki metodik ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda uni qadrli fenomen shaklida ko'rib chiqish kerak. Chunki inklyuziv ta'lim rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-madaniy xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning fikriga asoslanib, doimiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. Uchinchidan-inklyuziv ta'limni ko'rib chiqishda ta'lim muassasalari holatini yaxshilovchi inklyuziv madaniyatni hosil qilish, inklyuziv siyosatni rivojlantirish va inklyuziv amaliyotni kiritish yo'nalishlarini tahlil qilish kerak. To'rtinchidan-inklyuziv ta'limning muammosi uning tashkil etishning turli shakllarini o'rganishda o'z aksini topadi va ishtirokchilarning ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy, sog'lig'i kabi turli xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Biz dastlab inklyuziv ta'lim haqidagi olimlar fikrlariga to'xtaldik.

Pedagogik atamalar lugʻatida “inklyuziv taʼlim oʻquvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va oʻzlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan maʼsus taʼlim jarayonidir” deb taʼrif berilgan [94].

Inklyuziv taʼlim (inglizcha “inclusion - uygʻunlashgan, jalb qilingan”) “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonunda “barcha oʻquvchilar uchun maxsus oʻquv ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda taʼlim olish imkoniyatini teng ravishda taʼminlash” deb belgilangan.

Inklyuziv taʼlim haqida gapirganda, taʼlim ehtiyojlarining turli-tuman yoʻnalishlariga alohida urgʻu berish zarur. Shu bilan birga, psixofiziologik rivojlanishida alohida xususiyatlarga va sogʻligʻining imkoniyatlari cheklangan bolalarni oʻqitishga alohida eʼtibor va tadqiq etish lozim. (bir xil bolalar guruhini belgilaydigan turli xil atamalar normativ hujjatlarida tasdiqlangan. Prezidentimizning «Alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarga taʼlim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi PQ-4860-son qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq, 2021/2022 oʻquv yilida: tajriba-sinov tariqasida shaharlarda hamda Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan umumtaʼlim maktablarida inklyuziv taʼlim tizimi joriy qilinadi; Qoraqalpogʻiston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan umumtaʼlim maktabida alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalar uchun boshlangʻich tayanch korreksion sinflar ochiladi; Qashqadaryo, Fargʻona va Xorazm viloyatlarida joylashgan bittadan kasb-hunar maktabida ixtisoslashtirilgan taʼlim muassasalarining 9-sinf bitiruvchilari hamda alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan guruhlar tashkil etiladi. Bundan tashqari “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonunda inklyuziv taʼlim barcha oʻquvchilar uchun maxsus taʼlim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarining farqliligini inobatga olgan holda taʼlim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni shakllantirishdir deyiladi.

Yangi Zenlandiyadagi Vaykato Universiteti doktoranti Galina Namning ta'kidlashicha nogironligi bo'lgan bolalar uchun maxsus maktab internatlarda yoki uyda emas balki umumiy ta'lim muassasalarida ta'lim olish ustuvor bo'lishi kerak. Respublikamizda ham inklyuziv ta'lim borasida D.S.Qaxarova "Umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik jihatlarini takomillashtirish" buyicha ilmiy izlanishlar oli borgan. Butun jahon bolalariga xos bo'lgan bolalar huquqi haqidagi Konvensiya (20.11.1989) va boshqa me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilishicha, barcha bolalar, shu jumladan, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar ham mehnat qilish, ta'lim olish, hayotda o'z o'rnini topib ketish huquqlariga egadirlar. Konvensiyaning 19- moddasiga ko'ra "Bola ota-ona yoki har qanday boshqa shaxs tomonidan haqoratlanishi, qo'pol muomalada bo'lishdan himoyalaniishi huquqiga egaligini inobatga olib, ayrim mamlakatlarda ishlatiladigan atamalardan "korreksion pedagogika", "anomal bolalar", "aqlan zaif" kabi va boshqalardan voz kechmoqdalar. XIX asrning 20 yillaridan beri Defektologiya fani - jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar ta'lim tarbiyasini o'rganilib kelinmoqda. Hozirgi kunda bu fan «korreksion pedagogika» deb ham yuritilmoqda. Inson xuquqlari deklaratsiyasi, bolalar konvensiyasi talablaridan kelib chiqqan xolda jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor kishilarni kamsitmaslik, xaqoratlamaslik uchun masalan, Moskva shahridagi Defektologiya ilmiy-tadqiqot instituti "Korreksion pedagogika ilmiy tadqiqot instituti" deb nomlanmoqda. Defektologiya fani ko'p mamlakatlarda korreksion pedagogika deb yuritilmoqda. Korreksion pedagogika fanining predmeti-anomal bolalar, ya'ni jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalarga (yunoncha anomalos - odatdan tashqari), ta'lim va tarbiya berishni nazarda tutadi. Hozirgi kunda O'zbekistonda korreksion pedagogika alohida yordamga muhtoj jismoniy yoki ruhiy kamchiliklari bor bolalarning psixofiziologik rivojlanishidagi xususiyatlari va ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fandir. Korreksion pedagogika so'zi lotincha tuzatish, bartaraf etish, pedagogika- ta'lim-tarbiya, o'rganish degan

so'zlardan olingan. Korreksion pedagogika fanining mavzu bahsi anomal, alohida yordamga muxtoj bolalardir. Korreksion pedagogikaning vazifasi - anomaliyalarning kelib chiqish sabablari, turlarini, anomal bolalarning psixofiziologik rivojlanishdagi xususiyatlarini o'rganish asosida integratsiyalashgan, inklyuziv yoki differensial ta'limni tashkil etish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanishdir. Korreksion pedagogika fanining maqsadi - anomal bolalarga integratsiyalashgan-inklyuziv xamda differensial ta'limni tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni o'rganish, ulardagi psixofiziologik kamchiliklarni iloji boricha bartaraf etish, tuzatish yoki bilinmaydigan holga keltirish usullarini belgilash va amaliyotda tatbiq etish yo'llarini tarbiyachi hamda o'qituvchilarga ko'rsatib berishdan iborat. Anomaliyalar har xil bo'ladi, ularning ba'zilari batamom bartaraf etiladi, ba'zilari bir qadar tuzatiladi, korreksiyalanadi, boshqalari esa bilinmaydigan holga keltiriladi, ba'zilari esa kompensatsiyalanadi. Bola nutqida qo'pol kamchiliklar bo'lsa, to'g'ri tashkil etilgan logopedik choralarni o'z vaqtida ko'rish yo'li bilan ularni to'liq bartaraf etish mumkin. Boladagi nuqson organik kamchiliklar natijasida paydo bo'lgan bo'lsa (masalan, oligofreniya shunday nuqson jumlasiga kiradi), uni to'liq bartaraf etib bo'lmasa ham qisman tuzatish mumkin. Korreksion pedagogika amaliyotida yana shunday anomaliyalar uchraydiki, ularni tuzatib ham, korreksiyalab ham bo'lmaydi, masalan, tug'ma ko'rlik yoki karlik shular jumlasidandir. Bunda ko'rish analizatorining vazifasini sezgi organlariga, eshitish analizatorining vazifasini esa ko'rish analizatoriga yuklash, ya'ni kompensatsiyalash, o'rnini bosish mumkin. Ko'rish qobiliyati zaif bolalar sezgi organlariga tayangan holda barmoqlari bilan Brayl shriftidan foydalanadilar. Bunda harf olti nuqta kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Eshitish qobiliyati zaif bolalar esa imo-ishora, ya'ni daktil nutqdan, barmoqlar harakati bilan anglatiladigan nutqdan foydalanishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy va amaliy yechimini topishni o'zining asosiy strategik tadqiqot

yoʻnalishlarini ishlab chiqish zarur. Bu vazifalar pedagogik taʼlim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslarini yaratish va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Inklyuziv taʼlim haqida gapirganda, taʼlim ehtiyojlarining turli-tuman yoʻnalishlariga alohida urgʻu berish zarur. Shu bilan birga, psixofiziologik rivojlanishida alohida xususiyatlarga va sogʻligʻining imkoniyatlari cheklangan bolalarni oʻqitishga alohida eʼtibor va tadqiq etish lozim.

II BOB TAʼLIM KLASTERI SHAROITIDA INKLYUZIV TAʼLIMNI TASHKIL ETISHNING SAMARALI MEXANIZMLARI

2.1 Inklyuziv taʼlimga imkoniyati cheklangan bolalarni jalb etishda oila mahalla ishtirokini kuchaytirish yoʻllari

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-sonli “Jamiyatda ijtimoiy-maʼnaviy muhitni sogʻlomlashtirish, mahalla institutini yanada qoʻllab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” farmoni¹⁵ va “Oʻzbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qoʻllab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish toʻgʻrisida” 2020-yil 18-fevraldagi PQ-4602-son qarori ijrosini taʼminlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror¹⁶ qiladi:

Yosh avlodni yaxshi xulqli, davlat ramzlariga sadoqatli qilib tarbiyalashda ularning yosh jihatlariga, xarakteriga alohida ahamiyat berish lozim, chunki bularsiz tarbiyada koʻzlangan maqsadga erishib boʻlmaydi. Oila,

¹⁵Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-sonli “Jamiyatda ijtimoiy-maʼnaviy muhitni sogʻlomlashtirish, mahalla institutini yanada qoʻllab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” farmoni

¹⁶ “Oʻzbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qoʻllab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish toʻgʻrisida” 2020-yil 18-fevraldagi PQ-4602-son qarori

mahalla, o'quv bilim yurti hamkorligida quyidagi tamoyillarga va bosqichlarga amal qilinganda samaradorlik yanada yuqori bo'ladi:

- ta'lim va tarbiya sohasida hamkorlik jarayoni ishtirokchilari harakatlarining ish birligi;
- tarbiyalanuvchiga hurmat va talabning uyg'unligi;
- hamkorlik jarayoni sub'ektlarining teng huquqliligi va yuksak mas'uliyati;
- faoliyat jarayonida millat va davlat manfaatlari ustuvorligi;
- hamkorlikning ilmiy asoslanganligi;

Inklyuziv ta'limga bolalarni jalb etishda mahalla ishtirokining o'rni juda katta, ma'lumki inklyuziv ta'lim samaradorligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy institutlardan biri bu mahalladir. Mahalla oilalarga ta'sir ko'rsatadi va ular bilan ishlashning turli shakllarini joriy etishga ehtiyoj borligi asosiy ish tajriba sinovida aniqlandi. Mahalla a'zolari bevosita inklyuziv ta'limni targib etishga daxldor hisoblanishadi.

Inklyuziv ta'lim ishtirokchilari kimlar: Kelajagimiz egalarining ma'nan yetuk, jismonan sog'lom, yuksak salohiyatli, hech kimdan kam bo'lmagan holda kamolga yetishida oila – mahalla – ta'lim muassasasi hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Farzandlarimizni ma'rifatli va ma'naviyatli qilish, kasb-hunar egallab, jamiyatga nafi tegadigan inson bo'lib kamol topishida ota-onalarga mahalla va ta'lim muassasasi eng yaqin yordamchi hisoblanadi. Yoshlarimiz ma'naviyatini shakllantirishda oiladagi muhit, ona tarbiyasi, otalar o'giti, keyinchalik mahallada, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlarida beriladigan ta'lim-tarbiya muhim o'rin tutadi.

Istiqlol yilarida oila, xotin-qizlar, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilishga oid 50 dan ortiq qonunlar, qonunosti xujjatlari qabul qilinib, bir necha xalqaro konvensiyalar ratifikatsiya qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 19-iyundagi 4602-sonli “Barkamol avlodni tarbiyalashda oila instituti va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining ta’lim muassasalari bilan o‘zaro hamkorligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”¹⁷ qarori bu borada muhim huquqiy asosdir. Mazkur qaror ota-onalarning farzand tarbiyasidagi mas’uliyatini kuchaytirish, o‘quv muassasalarida ta’lim-tarbiya sifati va samaradorligini yaxshilashda muhim omil bo‘layotir. “Oila – mahalla – ta’lim muassasasi” hamkorligi konsepsiyasining joriy etilishi qisqa muddatda o‘zining ijobiy natijalarini ko‘rsatdi. Ushbu konsepsiya navqiron avlodni turli huquqbuzarliklar, ekstremizm, giyohvandlik, “ommaviy madaniyat” kabi illatlardan asrab-avaylash, bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazish, ularni kasbga yo‘naltirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Poytaxtimizdagi mavjud besh yuzdan ziyod fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarida “Oila – mahalla – ta’lim muassasasi” jamoatchilik kengashlari tashkil etilib, ular ota-onalarning farzand tarbiyasidagi mas’uliyatini kuchaytirish, o‘quvchilarning darslarga qatnashishini o‘rganish bo‘yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Mahallalarda qizlarning odob-axloq mezonlariga qat’iy rioya etishi, tafakkurini boyitish, salohiyatini yuzaga chiqarish maqsadida tajribali psixologlar, o‘qituvchi va murabbiylar, onaxonlar ishtirokida turli tadbirlar, davra suhbatlari, uchrashuvlar muntazam o‘tkazilmoqda. Maqsad – erta turmushning oldini olish, qizlarning salomatligini mustahkamlash, ularni ma’lumotli, kasb-hunarli qilish, jamiyatda munosib o‘rinlarini topishiga ko‘maklashishdir.

Mamlakatimizning Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek, qizlarimiz timsolida biz avvalambor bo‘lg‘usi onalarni, xalqimiz, millatimizning umidi va tayanchi hisoblangan kelajak avlodni dunyoga keltirib, voyaga yetkazadigan naslimiz davomchilarini ko‘ramiz. Qiz bola sog‘lom va baxtli bo‘lsa, u quradigan oila ham, uning mevasi bo‘lmish bola ham sog‘lom va baxtli bo‘ladi.

¹⁷ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 19-iyundagi 4602-sonli¹⁷ “

Mamlakatimizda qizlarimizning zamonaviy kasb-hunar o'rganishi, 12-yillik majburiy bepul ta'limdan foydalanib, o'z iqtidor va salohiyatlarini namoyon etishlari uchun barcha shart yaratilgan.

Poytaxtimizda bugungi kunda "Ayollar maslahat markazlari"ning faoliyat yuritayotgani, u yerda xotin-qizlarimizga huquqiy, tibbiy, psixologik xizmatlar ko'rsatilayotgani ham ma'naviy sog'lom oilalar kamol topishida muhim omil bo'lmoqda. Toshkent shahar va tumanlar xotin-qizlar qo'mitalari qoshida kasb-hunar kollejlari bitirgan qizlarning bandligini ta'minlash bo'yicha shtablar tashkil etilgan. Mazkur shtablar orqali qizlarning hunar egallaganlaridan keyin o'zlari tanlagan yo'nalish bo'yicha bandligini ta'minlash, kelgusi hayotda o'z o'rnini topishida amaliy yordam ko'rsatilmoqda. Masalan, 2015-2016 o'quv yilida kasb-hunar kollejlari bitirgan o'n ikki mingdan ziyod qizning bandligini ta'minlashga ko'mak berildi.

Qiz bolaning tarbiyasi qancha erta boshlansa, shuncha yaxshi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'tkazilayotgan «Zumradoylar davrasi» to'garagi jajji qizaloqlarni milliy urf-odat va qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalash, iboli, xayoli va yuksak ma'naviyatli qilib voyaga yetkazishga xizmat qilmoqda.

Umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda joriy etilgan "Orasta qizlar" to'garagi ularning jismonan sog'lom, har tomonlama bilimli va yuksak ma'naviyatli bo'lib voyaga yetishi, xalqimizga xos odob-axloq mezonlarini o'zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etayotir. To'garaklarda qizlarimiz o'rtasida sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ularning shaxsiy gigiyena qoidalariga muntazam amal qilib borishini ta'minlash maqsadida shifokorlar, huquqshunoslar, mehnat faxriylari ishtirokida turli tadbirlar o'tkazilmoqda. "Sog'lom ona va bola yili" Davlat dasturi ijrosi doirasida oila, mahalla va ta'lim muassasalari hamkorligidagi ishlar ko'lami yanada kengaydi.

“Sog‘lom ona va bola yili” Davlat dasturi ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi bilan hamkorlikda “Mahallaning eng orasta qizlari” tanlovi o‘tkazildi. Tanlovning mahalla, tuman va shahar bosqichlarida o‘n mingdan ortiq qiz ishtirok etib, o‘zlarining sog‘lom turmush tarzi, 12-yillik ta‘limning ahamiyati, qizlarga xos ibo, kiyinish madaniyati borasidagi bilimlari haqida so‘zlab berdi.

Har sohada faol va tashabbuskor o‘zbek qizlari O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov orzu qilganidek, “... o‘zbek ayoli ma‘rifatli, ma‘naviyati yuqori, tafakkuri teran, shu bilan birga, zamonamizga xos barcha ijobiy xislatlarni o‘zida mujassamlashtirgan oqila va dono bo‘lishi kerak. Chunki ayol jamiyatning negizi hisoblangan oilada farzandlar tarbiyasi bilan shug‘ullanib qolmasdan, jamiyatda ham o‘z o‘rniga ega bo‘lmog‘i lozim”, degan o‘gitlari asosida kamolga yetmoqda.

O‘zi tug‘ilib o‘sgan joy inson uchun Vatan hisoblanadi. Mahalla esa Vatan ichra kichik Vatandir. Uning obodligi, go‘zalligi va ko‘rkamligi uchun jon koyitish har bir kishining muqaddas burchi hisoblanadi. Gohida ba‘zi odamlarning o‘zi yashab turgan mahalladagi ahvoldan ranjib gapirganini eshitib qolaman. Aslida nolish kerak emas, shu mahallaga o‘zim nima hissa qo‘shdim, deb o‘ylab ko‘rishi kerak. Agar mahallada hamjihatlik bo‘lsa, obodlik va ko‘rkamlikka hissa qo‘shuvchilar safi ko‘paysa, albatta, g‘ururlanishga arzirli maskanga aylanadi. “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida amalga oshiriladigan ishlar muhokamasi yuzasidan o‘tkazilgan videoselektor yig‘ilishida davlatimiz rahbari mahallalarni obodligi uchun davlat tomonidan katta g‘amxo‘rliklar qilinayotgani haqida aytib o‘tdi. Xususan, Prezidentimiz bugungi kunda yurtimizda sharoiti og‘ir bo‘lgan 796 ta qishloq va shaharlarda 188 ta mahalla mavjudligini, 4 mingdan ziyod mahallaning elektr ta‘minoti qoniqarsiz ahvoldaligini ta‘kidlab, qishloqlarga infratuzilma borsagina, hayot sifati o‘zgarishi, tadbirkorlik rivojlanishini bildirdi.

Davlatimiz tomonidan mahallalarni rivojlantirish bo‘yicha tegishli dasturlar doirasidagi ishlarga jami 21 trillion so‘m yo‘naltirilishi ma‘lum qilindi. Og‘ir inqirozdan chiqqan yilimiz, tashqi qarz jalb etmasdan, shuncha mablag‘ ajratyapmiz.

Bunaqa imkoniyat O'zbekiston tarixida bo'lmagan. Lekin bu pulni loyiha bilan, halol-pok ishlatib, elga munosib sharoit yaratish lozimligini Prezidentimiz alohida ta'kidladi.

Shuningdek, mahallardagi infratuzilmani rivojlantirishda mahalliy Kengashlarning o'rni va roli ham belgilab berildi. Xususan, endilikda "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlariga qaysi mahalla yoki qishloq kirishini mahalliy kengashlar belgilab beradi. Tuman va shahar hokimining iqtisod, qurilish va mahalla masalalari bo'yicha o'rinbosarlari zarur mablag'lar va amalga oshiriladigan ishlarni aniq hisob-kitob qilib, mahalla raisi bilan birga, hududiy kengashlarda himoya qiladi. Mahalliy kengashlar har bir mahalla kesimida ijtimoiy soha, ichimlik suvi, yo'l-transport va infratuzilma obyektlari manzilli dasturini tasdiqlaydi. Qurilish vazirligi hokimliklar bilan birga ularning loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqishga mas'ul bo'ladi.

Maqsad Vatan ichra Vatan hisoblangan mahallarning gullab-yashnashi, obod va go'zal qiyofa kasb etishiga erishish ekan, bunda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va mahalliy Kengash deputatlari o'zlarini burchli ekanini doim his qilgan holda ish olib borishlari lozim. Zero, yurt ertasi, istiqboli va taraqqiyoti mahallalar obodligi hamda go'zalligi bilan chambarchas bog'liqdir.

"Mahalla" atamasining kelib chiqishi ham uzoq tarixga borib taqaladi va u arabcha so'z bo'lib o'zbek tilidagi "joy" ma'nosini bildiruvchi "mahallun" so'zidan kelib chiqqan.

U turli mintaqalarda mahallot (joy), guzar, jamoa, elat, elod nomlarida atalib kelingan. Ammo mahalla nafaqat tarix, balki bugungi va ertangi kunimizni ham tutashtirib turuvchi maskan hisoblanadi. Shu bilan birga mahalla milliyligimiz timsoli hamda qadryatlar va urf-odatlarini avloddan avlodga yetkazuvchi ijtimoiy makon sifatida, o'zligimizni anglashga, milliy g'urur va vataparvarlikni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Qadim zamonlardayoq yurtimizda mahallalar ijtimoiy hamkorlik maskani sifatida sharqona demokratiyaning yadrosi bo'lib xizmat qilgan. Mahalla ahli jamoaga oid masalalar hal etishdan tashqari, muhtojlarga yordam ko'rsatish, to'y

va taziyalarda xonadon sohiblari bilan bir tanu bir jon bo'lib uning og'irini yengil, mushkulini oson qilishda ham ishtirok etgan. Mahalla ahli tomonidan qabul qilingan qarorlar barcha tomonidan birdek og'ishmay ijro etilgan. Nega deganda, bundan qarorlar shunday qabul qilinganki, uning odilona va to'g'ri ekanligi har qanday shubhaga o'rin qoldirmagan.

Bugun yurtimizda mahalla instituti rasmiy nom bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari deb ataladi. O'zbekistonda fuqarolar o'zini o'zi boshqarishning noyob usuli – mahalla instituti azaldan chinakam milliy qadriyatlar, ezgu amallar maskani bo'lgan. Ushbu noyob ijtimoiy tuzilma Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, mustaqillik yillarida aholiga eng yaqin va xalqchil tuzilmaga aylandi. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari “Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari” konsepsiyasini hayotga tadbiq etishda eng muhim tashkiliy-institutsional bo'g'inga aylandi.

Mahalla instituti juda qadim tarixga borib taqaladi. O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda mahalla kabi o'zini o'zi boshqaruvchi ijtimoiy tashkilotning noyob shakli azaldan mavjud bo'lgan va shu kungacha ham saqlanib qolgan.

Yangi O'zbekistonda mahallalarga nisbatan munosabat tubdan o'zgardi. Mahallalarni qayta tiklash va rivojlantirish borasida tarixiy yangi davr boshlandi. Mahallaning nufuzini ko'tarish nafaqat iqtisodiy-ijtimoiy, balki siyosiy, tarbiyaviy, ulkan ma'naviy masala ekanligi ustuvor vazifa sifatida belgilanib, uni mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning ishonchli tayanchi va ta'sirchan kuchi bo'lib xizmat qilishiga zarur shart-sharoitlar yaratish borasida keng ko'lamli chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Milliy davlatchiligimiz tarixida ilk bor shaharcha, qishloq, ovul va mahalla fuqarolar yig'inlari o'zini o'zi boshqarishning hududiy birliklari sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 105-moddasida mustahkamlab qo'yildi. Asosiy Qomusimizda belgilangan qoida asosida fuqarolarning o'zini o'zini boshqarishini shakllantirish jarayonlariga oid normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilina boshlandi.

Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevralda qabul qilingan “Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla

institutini yana-da qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni fuqarolar yig'inlariga xos bo'lmagan funksiyalar yuklatilayotganligi, ularning boshqa quyi idoralar bilan hamkorligi tizimli yo'lga qo'yilmaganligi, oila, xotin-qizlar va keksalarga yordam ko'rsatishning yaxlit tizimi mavjud emasligi, huquqbuzarliklarni barvaqt oldini olish bo'yicha ko'rilayotgan choralar samarali natija bermayotganligi jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish va qonun ustuvorligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligini inobatga olib, mazkur sohada maqsadli hamda manzilli chora-tadbirlarni belgilab berdi.

Xususan, aholi osoyishtaligini ta'minlash, oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish, nuroniylar ijtimoiy faolligini oshirish, mahallani jinoyatchilikdan xoli hududga aylantirishda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari roli va mavqeini yana-da mustahkamlash, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida eng muhim yangiliklar quyidagilardan iborat ekanligini ta'kidlash o'tish joiz.

- birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi hamda uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar va tuman (shahar) bo'linmalari tashkil etildi;
- ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi hamda "Mahalla" o'quv-uslubiy va ilmiy-tadqiqot markazi negizida "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etish taklifi kiritildi;
- uchinchidan, fuqarolar yig'ini raisi besh yil muddatga saylanishi haqidagi taklif ma'qullandi;
- to'rtinchidan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga yuklatilgan, boshqa davlat organlari va tashkilotlarining vakolatlarini takrorlovchi, ortiqcha va xos bo'lmagan 46 ta hamda xuddi shunday profilaktika (katta) inspektorlariga yuklatilgan 13 ta vazifa hamda funksiyalari qisqartirildi.

- beshinchidan, mahalla institutining jamiyatimiz ijtimoiy-ma'naviy hayotida tutgan o'rnini hisobga olib, soha xodimlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida 22-mart sanasini "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining o'zini o'zi boshqarish organlari xodimlari kuni" deb e'lon qilish to'g'risidagi taklif ma'qullandi.

Bu esa 2020-yil 2-martdagi "Mahalla tizimi xodimlari kunini belgilash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilinishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishning samarali omillarini aniqlash yuzasidan shu metodik tavsiya sifatida keltirishimiz mumkinki, inklyuziv ta'lim samaradorligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy institutlardan biri bu mahalladir. Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va xodimlarining ish tartibi qirq soatlik va olti kunlik ish haftasidan kelib chiqqan holda Fuqarolar yig'ini kengashi tomonidan tasdiqlanadigan ichki tartib qoidalariga ko'ra belgilanadi. Bundan namoyon bo'ladiki, mahalla oilalarga ta'sir ko'rsatadi. Mahallalarda oilalar bilan ishlashning turli masalari ko'rib chiqiladi. Mahalla faollari va ota-onalar inklyuziv ta'limga tayyorgarligini o'rganish maqsadida "Metodist ona-hamkor ota" deb nomlangan seminar trening dasturi ishlab chiqish lozim deb hisoblaymiz. Shuni ta'kidlash joizki, ushbu seminar trening dasturi o'z ichiga quyidagilarni qamrab olishi kerak deb hisoblaymiz. Bu seminar orqali mahalla faollari va ota – onalarning ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishning samarali usullari bilan tanishtirib boriladi.

2.2 Ta'lim klasteri asosida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishning innovatsiyon yondashuvlari

Yangi O'zbekistonning kelajagi bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash nozik, nihoyatda katta diqqat-e'tiborni talab qiladigan, ichki ziddiyatli jarayondir. Shunday ekan, o'qituvchi o'quvchi yoki talabaning shakllanish

jarayonini zo‘r havas va sinchkovlik bilan kuzatishi lozim. U pedagogic karayonni boshqarar ekan, pedagogik bilim va mahorat egasi bo‘lishi lozim. Shundagina o‘qituvchi pedagogik hodisalarning mohiyatini va dialektikasini, pedagogik mehnat metodi, kasb va texnologiyasini va professional pedagogikani tushunib yetadi. Pedagogik bilim va mahorat egasi bo‘lgan o‘qituvchi, avvalo, pedagogika fanining metodologik asoslarini, shaxs rivojlanishining qonuniyatlari va omillarini, kadrlar tayyorlash milliy dasturining mohiyati, maqsad va vazifalarini bilishi kerak. Ta‘lim tizimida mehnat qilayotgan pedagoglarning ko‘pchiligi ta‘lim va tarbiya jarayonida pedagogik mahoratning zaruriyati va ahamiyatini tobora chuqur anglab bormoqdalar. Yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash ishiga bo‘lgan munosabatiga bog‘liqdir. O‘qituvchi jamiyatning ijtimoiy topshirig‘ini bajaradi, har tomonlama yetuk mutaxassislarni tayyorlashda o‘qituvchi muayyan ijtimoiy-siyosiy, pedagogik va shaxsiy talablarga javob berishi lozim. Shunday ekan, o‘qituvchi mustaqillik g‘oyasiga e‘tiqodli, har tomonlama rivojlangan ilmiy tafakkurga ega, kasbiga tegishli ma‘lumoti bor, ya‘ni o‘z fanining chuqur bilimdoni, pedagogik muloqot ustasi, pedagogik-psixologik va uslubiy bilim hamda malakalarni egallagan bo‘lishi hamda turli pedagogik vazifalarni tezda yechishi, vaziyatlarni sezishi, o‘rganishi va baholay olishi kerak. U pedagogik ta‘sir ko‘rsatishning eng maqbul usul va vositalarini tanlay olish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi lozim.

Ta‘lim va tarbiyaga bu talabni aniqlab beruvchi omil – talaba (o‘quvchi)larning ma‘lum faoliyatni o‘zlashtirish tezligi hisoblanadi. Ikkinchidan, o‘quv-tarbiyaviy jarayonni shunday tashkil etish lozimki, bunda mumkin qadar talabalarning keng doirada tajriba egallashiga imkon tug‘diradigan va ularning aqliy malakasini rivojlantira oladigan mexanizm vujudga kelsin. Bu talabni aniqlab beruvchi omillar: talabalarning o‘qishga bo‘lgan xohishi, o‘quv mehnatiga munosabati va sog‘lom psixo-fiziologik faoliyati kabilardir. O‘qituvchi didaktik jarayonni amalga oshirishda o‘qitishning samarali shakllaridan foydalana olishi kerak. O‘qitishning

tashkiliy shakllari to'g'ri tanlanishi pedagogik tizim elementlarining ma'lum qonuniyat asosida bir-birlari bilan bog'liq ekanligini bildiradi. Bu bog'lanishlardan foydalanish va eng maqbul bo'lgan tashkiliy shakllar topish – ta'limda rasmiyatchilikni yo'qotishga yo'l ochadi. O'qituvchi pedagogik tizimning ishtirokchisi bo'lgan talabaning ta'lim mazmuni va tarbiya ta'sirini qay darajada egallayotganligini eng maqbul usullar yordamida doimo nazorat qilib borishi lozim. Bu to'g'rida olingan axborotlar esa pedagogik tizimni maqsadga muvofiq tarzda boshqarish imkoniyatini beradi va tizimdagi qaysi elementning mazmuniga tuzatish kiritish kerak ekanligini aniqlaydi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgan davrda milliy mafkurani shakllantirish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash eng muhim vazifalardan bo'lib qolmoqda. Chunki davlatning asosini ma'naviyat tashkil etadi, ma'naviyatiga e'tibor bermagan davlatning kelajagi ham bo'lmaydi. Milliy pedagogika tajribalariga murojaat qilish esa bunday maqsadlarga erishishning asosiy omillaridan biridir. Yoshlarni mustaqil bilim olishga o'rgatish – bugungi kunning eng muhim va dolzarb vazifalaridan biridir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bugungi kunda yoshlarni ma'naviy-intellektual rag'batlantirishning ahamiyati kattadir. Ma'naviy intellektual sifatlarni zamonaviy usullarda aniqlash tarbiyaviy jarayonga samarali o'zgarishlar kiritadi. O'quvchi yoshlarning, talabalarning ma'naviy-intellektual shakllanish sifatlaridagi yutuq va kamchiliklarni odilona baholash tizimi tarbiya mazmuni, usullari va uning tashkiliy shakllarini yaxshilashga doir tuzatishlar kiritishi lozim. O'quvchi va talabalarning bilimini, aqliy holatlarini nazorat qilish va baholash davlat miqyosidagi muhim ahamiyatga ega ishdir. Shu bilan birga, nazorat va baholash jarayoni o'quvchi bilimining boyishiga, ular shaxsining rivojlanishiga hamda tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi.

O'qish, o'qitish – inson faoliyatining boshqa sohalari singari ijtimoiy foydali faoliyatdir. Iqtisodiy tizimlar nima ishlab chiqarayotgani bilangina emas, balki qanday ishlab chiqarayotgani va qanaqa mehnat qurollari

yordamida ishlab chiqarayotganligi bilan biri ikkinchisidan farq qiladi, degan g'oya o'qish-o'qitish faoliyatiga ham taalluqlidir.

Mustaqil shaxsni shakllantirish, uni jamiyat va davlat manfaatlari yo'lida ijtimoiy-foydali mehnatga layoqatli kadr darajasigacha tarbiyalash – ko'p qirrali va murakkab jarayondir. Darhaqiqat, bir tomondan, barcha davlat tuzilmalari hamda ijtimoiy tashkilotlar, ayniqsa, ta'lim tizimi mutasaddilarining zimmasiga yuksak mas'uliyat yuklaydi. Bunda ta'lim tizimini takomillashtirish va uning mazmunini chuqurlashtirish hamda ko'pgina tashkiliy-tarbiyaviy ishlar nazarda tutiladi. Ikkinchi tomondan, bevosita ushbu masalani amalga oshirishga burchli bo'lgan pedagog kadrlar zaxirasini shakllantirish va ularni zamon talablari bilan hamnafas tarzda kasbiy faoliyat yuritishga tayyorlash davlat va jamiyat zimmasidagi ulkan ijtimoiy vazifadir.

Ta'lim-tarbiya jarayonining uch tarkibiy birligi – tarbiya, ta'lim, shaxsni rivojlantirish to'liq darajada amalga oshirilishiga erishish lozim. Ta'lim-tarbiya ishida rasmiyatchilik va beparvolik kabi illatlardan voz kechish kerak. Bu maqsadda mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilgan yangi uslub va vositalar ishlab chiqilishi va joriy etilishi zarur.

Bugungi kunda pedagogikada o'quvchi-talabalarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga qaratilgan bir nechta o'qitish uslublari ishlab chiqilgan: muammoli o'qitish, ish faoliyatini ifodalovchi o'yinlar, rolli o'yinlar, mavzuli o'qitish va h.k. Ammo ularni oliy ta'lim tizimida keng qo'llaniladi, deb bo'lmaydi. Buning sababi har bir mashg'ulotga tayyorgarlik pedagogik izlanishni ko'zda tutishi, yuksak kasbiy bilim va mahoratni, ishda ijodiy yondashuv va ko'p vaqtni sarflashni talab qilishida bo'lsa kerak. Chunki har bir o'tiladigan mashg'ulot ishlanmasi o'ziga xos xususiyatga ega va takrorlanmasdir. Uning ustiga ayrim pedagoglar konservativ fikrlash doirasida turib o'qitishning noan'anaviy usul va metodlariga, ko'pincha, bepisand munosabatda bo'ladilar. An'anaviy o'qitishning usul va metodlari respublikamizda keng tarqalgan va ular o'zining ma'lum tarixiga ham egadir.

Biroq ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda an'anaviy ta'limning imkoniyatlari cheklangan. Muhim ta'limiy muammolar o'z yechimini kutmoqda. Qator ilg'or pedagogik tajribalar to'liq ommalashgani yo'q. Yangi ta'limiy islohotlarning o'ziga xos jihati, o'quvchi-talabalarning mustaqilligi, ularni belgilangan maqsad sari yo'naltirish, o'quv faoliyatini hamkorlikda tashkil etish, biror bir faoliyatni buyruq orqali amalga oshirish o'rniga pedagogic jarayonni samarali tashkil etish orqali talabalarda fan asoslarini o'rganishga bo'lgan qiziqishni orttirish, ularning imkoniyatlarini chegaralamasdan bilim va hunar egallashning demokratik yo'llarini o'zlashtirishdan iborat.

O'quv jarayonining barcha bosqichlarida butun tizimning asosiy texnologik jihati – o'quv jarayonining so'nggi natijalari bo'lgan o'quv maqsadiga erishishga yo'naltirilganligini ham kuzatish mumkin. Texnologik yondashuvni qo'llash qo'yilgan o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydi. Keng ko'lamda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari ta'lim jarayonining ilg'or texnologiyalarini o'rganish va ularning o'quv-tarbiya jarayoniga joriy etilishini taqozo qiladi. Bu esa, o'z navbatida, pedagoglardan ta'lim sohasiga texnologik yondashuvni, pedagogik texnologiya usulini egallashni va hududimizning milliy, ma'naviy-madaniy xususiyatlarini va an'analarini hisobga olgan holda pedagogik amaliyotda qo'llash va ularni rivojlantirishni talab etadi. Texnologik yondashuv doirasida yaratilgan didaktik loyihalash usullariga bo'lgan munosabat o'quv jarayonini samarali va ijodiy rejalashtirish, yangi fikrlar bilan boyitish, ularning natijalarini baholashga yordam beradi.

Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida "Pedagogik desantura" professionallar klubi tashkil etildi. Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti "Pedagogika fakulteti" Maxsus pedagogika yo'nalishi 1-kurs volontyor desant talabalar klub rahbari, birlashtirilgan trener o'qituvchilar tomonidan saralab olindi. Ushbu klubni ochishdan ko'zlangan maqsad, o'quv jarayonini diversifikatsiyalash uchun

talabalarining klaster obyektlarida dars o'tish tajribasini oshirishga qaratilgan bo'lib, ish samaradorligini oshirish uchun "Pedagogik desantura" professionallar klubi ish faoliyatining tamoyillari ishlab chiqildi:

- Ixtiyoriylik tamoyili
- O'ziga ishonch tamoyili
- O'zaro ishonch tamoyili
- Jamoaviy harakat tamoyili
- Tezkor diagnostika tamoyili
- Aybdor qidirmaslik tamoyili
- Manzilli zabt etish tamoyili
- Qulay pozitsiya tamoyili

Inklyuziv ta'lim tizimida innovatsion klasterini joriy etish natijasida biz ta'lim tizimida, maktab o'quvchilarining fanlarni o'zlashtirish yuzasidan har tomonlama sezilarli darajada natijalarni ko'rishimiz mumkin.

"Pedagogik desantura" professionallar klubi ish faoliyati o'z yo'l xaritasiga ega.

1. Talabalarni kuzatish
2. Diagnostika qilish
3. Amaliy mashg'ulotlarda imitatsion muhit yaratish
4. Maktab o'qituvchisiga biriktirish
5. Dars o'tish (feedback)

Desant talabalarimiz dars jarayonini avval kuzatib "Maxsus pedagogika" kafedrasida professor-o'qituvchilari bilan birgalikda tahlil qilib olishadi. Har bir desant talaba o'z didaktik sandig'iga ega bo'lib dars jarayonida tayyorlagan metodikalardan imkoniyati cheklangan bolalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib foydalanishi talab etiladi. Sinfdagi barcha imkoniyati cheklangan hamda bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar desant talaba nazaridan chetda qolmaydi. Chunki bu o'quvchilardagi kichik ijobiy o'zgarish ham bizni maqsad sari yetaklovchi kuch sanaladi. Biz qilgan ish alohida yordamga

muhtoj o'quvchilarimiz oddiy, passiv ishtirokchi sifatida emas balki faol o'quvchi bo'lib faol o'quvchi bo'lib ertangi ta'lim bosqichiga qiyinchiliklarsiz o'ta oladigan bo'lishi kerak. Mavzularni faol o'zlashtira olgan shaxs keyingi oliy ta'lim jarayonida birinchidan, akademik bilimlarga ega bo'la oladi. Ikkinchidan, o'ziga bo'lgan ishonch ortganligi sababli psixologik jihatdan ongini tayyorlab olgan bo'ladi. Uchinchidan, boqimandalik hissini yengib o'tib, hayotda o'z o'rnini topishga harakat qila oladi. Hozirgi kunda zamonaviy kadrlarga qo'yiladigan talablardan biri transformatsion faoliyat asosida o'quv jarayonlarini olib borish hisoblanadi.

Transformatsion faoliyatda mavzu yoki maqsadimiz o'zgarmaydi balki ma'lum bir elementi o'zgaradi xolos. Misol uchun, o'qituvchi darsni olib boorish uchun ma'lum bir metodikani tayyorlab keladi lekin o'quvchining beqaror holati bu metodikaning ishlamay qolishiga olib kelishi mumkin. Bu holat dars maqsadiga ta'sir ko'rsatmasligi kerak ya'ni transformatsion faoliyat o'quvlari, ko'nikmalari talab etiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, shu usulning o'zida ma'lum bir elementni o'zgartirish kerak bo'ladi.

“Pedagogik desantura” professionallar klubi yana bir muhim jihati shundaki, talaba o'zini o'qituvchi o'rnida ko'ra oladi. O'tilishi kerak bo'lgan mavzu yuzasidan bir hafta oldin tanishgan bo'lishi kerak, dars uchu kerak bo'lgan metodikalar va resurslarni tayyorlab oladi, harakat nuqtasini taqsimlab oladi, dars yakunlangandan so'ng talabalar o'zaro muhokama jarayonini olib boradi.

15-ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilariga 3 chorakning 3-oyidan 4-chorak yakuniga qadar “Maxsus pedagogika” kafedrasining 21 nafar desant talabalari biriktirildi. Har bir talaba boshlang'ich sinfdagi imkoniyati cheklangan yoki bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilaridan 1 nafarini o'ziga biriktirib oldi va dars jarayonida har tomonlama shu o'quvchiga ko'mak berdi. Desant talabalar biriktirilishidan avval 10 nafar imkoniyati cheklangan yoki bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilardan 3 tasi dars jarayonlarida she'r yodlay olmagan, 4 nafar

o'quvchining nutqida nuqsoni mavjud edi qolgan 3 nafar o'quvchi tortinchoq, o'z fikrini erkin bayon eta olmas edi.

Desant talabalar ko'magidan so'ng, 3 nafar o'quvchi 2-3 tadan she'rni yod oldi. 4 nafar o'quvchining lug'at boyligi oshdi, bog'langan nutqi shakllandi, ichki va tashqi nutqi rivojlandi. 3 nafar o'quvchi o'z hohishi bilan qo'l ko'tarib fikrini bayon eta olishga o'rgandi. O'ziga bo'lgan ishonchi ortdi.

Bundan ko'rinib turibdiki, individual kasbiy rivojlantirish dasturi asosida talabalar o'qituvchilik faoliyatiga tayyorlandi.

TAVSIYALAR

1. "Pedagogik desantura" professionallar klubi - .oliy ta'lim talabalarining kasb mahoratini oshirishidagi ilk bosqich
2. Desant talabalar safini kengaytirish
3. Maktablarga "Pedagogik desantura" professionallar klubi ish faoliyati targ'ib qilish
4. Yashash hududi bo'yicha maktablarga desant talabalarni tayyorlab berish

Umumiy xulosa

Uzluksiz ta'limning ilk bosqichi sifatida maktabgacha ta'limga e'tibor bevosita shaxs rivoji, kamolotiga, baxtli farzandlarni voyaga yetkazishga g'amxo'rlik sifatida ifodalanadi. Shunday ekan ushbu qaror asosida amalga oshirilajak ishlar maktabgacha ta'lim tizimini, yanada takomillashtirib, samarali va zamonoviy ko'rinishga olib chiqadi. Zero

taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk irodasi baquvvat, iymoni butun, zamonaviy fikrlaydigan, muayyan kasb hunarga ega bo'lgan yuksak salohiyatli kishilar hal etadi. Shu o'rinda alohida qayd etish zarurki, yurtimizda yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash voyaga yetkazish borasida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak. Barkamol avlod deganda, avvalo, sog'lom nasl tushuniladi. Shu bois o'tgan yillar mobaynida yoshlarimizda nafaqat yuksak intellektual salohiyat, mustaqil fikr, keng dunyoqarashni shakllantirishga, balki ularni jismonan chiniqtirishga, ommaviy sportni rivojlantirishga, mamlakatimizning barcha hududlarida, xususan chekka qishloqlarda ham zamonaviy sport majmualari bunyod etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Kelajagi buyuk davlatda yashayotgan xalqni har tomonlama komil insonlar bo'lishi talab etiladi. Shaxsning komilligi deyilganda aqliy, axloqiy, ruhiy, jismoniy va estetik jihatdan kamolotga erishgan kishilar tushuniladi. Bunday sifatlarga erishish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, ko'pgina omillarga bog'liqdir.

Ruhiy-jismoniy rivojlanishi va ta'lim ehtiyojlaridan kelib chiqib, imkoniyatlari cheklangan har bir bolaning sog'lom bolalar bilan birgalikda tarbiya va ta'lim olishining zarur shakllarini tanlashni ta'minlash.

Bolaning ta'lim tizimiga jalb qilinishining biror ko'rinishi u uchun oddiy va foydali bo'lishi darkor, ayni paytda bu inklyuziv ta'lim maromida rivojlanayotgan tengdoshlarining sifatli ta'lim olishiga halaqit bermasligi lozim.

Inklyuziv ta'limning barqarorligini ta'minlash maqsadida "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahririga imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim jarayoniga integratsiyalash maqsadida umumta'lim maktablari, maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv guruh va sinflarning tashkil qilinishini tartibga soluvchi moddalar kiritilgan.

Nogiron bolaning individual yoki tibbiy holatda maktabga yoki jamiyatga moslashishi kerak. Masalan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bola umumta'lim sharoitiga moslashishi uchun eshituv apparatidan foydalanib gapirishni o'rganishi kerak. Sog'lom boladan esa imo-ishora tilini va muloqotning boshqa shakllarini o'rganish talab qilinmaydi. O'qishda muammo bo'lsa, bola standart talablarni bajarishi kerak. Aks holda o'qituvchi qo'shimcha mashhulotlar o'tilishi lozim. Inklyuziv ta'lim bolani emas tizimni o'zgartirishni taqozo qiladi. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida integratsion va inklyuzivlik tushunchalarining o'rtasida umumiylik ham mavjudligi o'ganildi, bu umumiylik zahirida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga kiritish yotadi.

Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida "Pedagogik desantura" professionallar klubi tashkil etildi. "Pedagogik desantura" professionallar klubining muhim jihati shundaki, talaba o'zini o'qituvchi o'rnida ko'ra oladi. O'tilishi kerak bo'lgan mavzu yuzasidan 1 hafta oldin tanishgan bo'lishi kerak, dars uchu kerak bo'lgan metodikalar va resurslarni tayyorlab oladi, harakat nuqtasini taqsimlab oladi, dars yakunlangandan so'ng talabalar o'zaro muhokama jarayonini olib boradi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etishning me'yoriy asoslari yaratildi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da "Fan, ta'lim, ishlab chiqarish integratsiyasi asosida turli ta'lim xizmatlari sifatini takomillashtirish, ta'lim mazmunini individuallashtirish, variativlashtirish" ustuvor vazifalar sifatida belgilab olindi.

Imkoniyatlari cheklangan bolalarning, hoh u maxsus maktab, maktabgacha muassasalar bo'lsin, hoh umumta'lim muassasalari qoshidagi sinf yoki guruhlar bo'lsin, hoh uyda ta'lim olish bo'lsin - o'qitishning barcha shakllari-ta'lim sohasiga jalb qilinishi ma'lum jihatdan integratsiya jarayoni hisoblanadi, chunki o'qish davrida va undan keyin ham bu bolalar boshqa bolalar, shu jumladan umumta'lim muassasalarda ta'lim olayotgan bolalar

bilan o'zaro muloqotda bo'ladilar, ularning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga uyg'unlashuvi ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. 2020-2025 yillarda Xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'lim Inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi.O'z.Res.Prezidenti.13.10.2020y PQ 4860-son
2. 33. Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области / Соколенко С. И. [и др.]. //Международная Фундация содействия рынку; Союз экономистов Украины; Торгово-промышленная палата Украины; ОАО «Укримпэкс»– Киев.–2010
3. Bagudina, Ye.G. Ekonomicheskii slovar / Ye.G. Bagudina. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2006. - S. 597.
4. Bolshoy psixologicheskii slovar / N.N. Avdeyeva i dr.; pod red. B.G. Meshcheryakova, V.P. Zinchenko. - 4-ye izd., rassh. - M.: AST; SPb.: Praym-Yevroznak, 2009. - 811 s.
5. Deklaratsiya o pravax umstvenno otstalыx lits (OON, 1971) [Elektron resurs]
6. Dushkov, B.A. Ensiklopedicheskii slovar: Psixologiya truda, upravleniya, injenernaya psixologiya i ergonomika / B.A. Dushkov, A.V. Korolev, B.A. Smirnov. - 2005. - 463 s.
7. Federalniy zakon ob obrazovanii lits s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorovya (spetsialnom obrazovanii) ot 2 iyunya 1999 goda.
8. Federalnyy zakon ot 24.07.1998 № 124-FZ (red. ot 13.07.2015) "Obosnovnykh garantiyax prav rebenka v Rossiyskoy Federatsii"
9. frazeologicheskix vyrazeniy / S.I. Ojegov, N.Yu. Shvedova. Rossiyskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazika im. V.V. Vinogradova. - 4-ye izd., dopolnennoye. - M. : ООО «Izdatelstvo ELPIS», 2003. - 944 s.
- 10.Maktablar hamma uchun”- “Bolalarni qutqaring jamg‘armasi” -2002 yil.
- 11.Muminova L.R., Ayupova M.Yu. Logopediya. T., 1995
12. Nazarov X.E. Matematika o'qitish metodikasi.Samarqand.: 2019-97 b.

13. Nazarova N.M. Maxsus pedagogika, II bo'lim. Maxsus ta'limga muhtoj shaxslar uchun maxsus ta'lim. 1-bob. Maxsus pedagogika didaktikasi asoslari 1.2. Maxsus ta'lim tamoyillari// ACADEMA - M, 2000 y.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni
15. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni, 2008 yil 7-yanvar O'RQ-139-son
16. O'zbekiston Respublikasining "Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to'g'risida"gi Qonuni 2016 yil 26 dekabrda PQ-415-son
17. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020 yil 23-sentyabr. O'RQ-637-son
18. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5270-sonli Farmoni.
19. Qaharova D.S Umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik jihatlarini takomillashtirish.
20. Qodirova F.U. Maxsus ta'lim o'qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlash imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlash omili sifatida. "Boshlang'ich ta'lim va jismoniy madaniyat yo'nalishida sifat va samaradorlikni oshirish: muammolar va yechimlar". O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. ToshDU. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, ToshDJTI. Xalqaro konferentsiya materiallari. Toshkent, 2017. – B. 157-159.
21. Qodirova F.U. Imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlash va jamiyatga uyg'unlashtirish muammolari va ularning samarali yechimlari.// "S'etsialg'naya inklyuziya: novqe orientirq

- sotsializatsii detey”. Res’ublika bolalar ijtimoiy moslashuvi Markazi. Xalqaro konferentsiya materiallari to’lami. Toshkent, 2017. –B89-91.
22. Qodirova F.U. Imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda innovatsion texnologiyalarning o’rni.// Maktab va hayot.- Toshkent, 2018. -№ 7. –B. 12-15. (13.00.00. № 2).
- 23.Raxmanova V.S Maxsus pedagogika G’ofur G’ulom nashriyoti, Toshkent, 2004
- 24.Roy Mark Konki ”Inklyuziv sinflarda o’quvchilar ehtiyojlarini anglash va bu ehtiyojlarni qondirish” Toshkent-YUNESKO-2004yil. O’qituvchilar uchun qo’llanma.
- 25.Salamanskaya deklaratsiya o principax, politike i prakticheskoy deyatelnosti v sfere obrazovaniya lits s osobymi potrebnostyami:Prinyata Vsemirnoy konferensiyey po obrazovaniyu lits s osobymi potrebnostyami: dostup i kachestvo. Salamanka, Ispaniya, 7-10 iyunya 1994 g. // Psixologo-pedagogicheskoye konsultirovaniye i soprovojdaniye razvitiya rebenka: posobiye dlya uchiteley- defektologov / pod red. L.M. Shipitsynoy. - M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 2003.S. 159-162.
- 26.Sanbergskaya deklaratsiya (YUNE SKO, Torremolinos, Ispaniya, 1981)
- 27.Shomaxmudova R. Bolalar talaffuzidagi nuqsonlarni bartaraf etish. T., 2001
- 28.Sodiqova G.A., Nurkeldiyeva D.A. Rivojlanishi orqada qolgan bolalar diagnostikasi (ma'ruzalar matni) T., 2001
- 29.Standartniye pravila OON po obespecheniyu ravnix vozmojnostey dlya invalidov (OON, 1993)
- 30.Yefremova, T. F. Новыу slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyy / T.F. Yefremova. - Moskva: Drofa, 2000. - 465s.
31. Митенев В.В., Гулый И.М. Теоретико-методологические основы кластерных систем.

32. Намазбеков М. Кластерное развитие в условиях глобализации: опыт зарубежных стран.
33. Павлова Т.С. В образовательном кластере Москвы педагогов научат учить детей поновому / Т. С. Павлова // Учебно-методический кабинет.
34. Портер М. Конкуренция. – СПб.,–М.,–Киев: Издат. дом «Вильямс»,2001.–С.208.
35. Решетникова М.В. Москве появится образовательный кластер на 5,5 тысяч учеников / М. Решетникова // M24.ru
36. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе /Под ред. Гуревича П.С. – М.: Прогресс, 1986. – С. 24.
37. Управление школой: теоретические основы и методы: Учебное пособие / Под ред. В.С.Лазарева. -М.: Центр социальных и экономических исследований, 1997. -336 с.